

## Στοιχεία θετικισμού στο νεανικό έργο του Marx. Δύο τρόποι της μαρξικής κριτικής

**Α**ΝΑΜΕΣΑ ΣΤΙΣ ΠΟΛΛΕΣ ΣΗΜΑΣΙΕΣ ΤΗΣ, η έννοια του θετικισμού αναφέρεται σε έναν τρόπο πρόσληψης του υλικού της έρευνας, ο οποίος συναρτάται με μια ορισμένου τύπου διαχείρισή του. Η θετικιστική μέθοδος θεμελιώνει την αξίωση εγκυρότητάς της στην αντικειμενικότητα των δεδομένων. Πρόκειται, ωστόσο, για μια ορισμένη προσέγγιση, η οποία συναρτάται με μια ορισμένη αντίληψη για την επιστημονική γνώση, οι όροι της οποίας υπακούουν σε συγκεκριμένους επιστημολογικούς περιορισμούς. Στην περίπτωση που τα προς επεξεργασία υλικά συνίστανται σε κείμενα και ιδιαίτερα σε έργα σκέψης, η θετικιστική προσέγγιση, ως ερμηνευτική στάση, μπορεί να προσδιοριστεί από την τάση της να περιορίσει την πολυσημία και την αμφισημία των κειμένων, προτείνοντας μια οριστική απόφαση – την αλήθεια της οποίας φαίνεται να εγγυάται η εγκυρότητα της μεθόδου σχετικά με το νόημα και το καθεστώς του κειμένου. Το επιτυγχάνει, αντιμετωπίζοντας το κείμενο ως «γεγονός», η σχέση του οποίου με τα εξω-κειμενικά γεγονότα –είτε αυτά προσφέρονται ως εμπειρικές βεβαιότητες είτε προκύπτουν από τη συσχέτιση εμπειρικών βεβαιοτήτων με τις αναγκαίες θεωρητικές προτάσεις– μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια ως σχέση ισομορφίας.<sup>1</sup> Κάτι τέτοιο προϋποθέτει είτε την απομείωση των ιδιοτήτων του υποκειμένου, αλλά και της ευρύτερης συνάφειας εντός της οποίας υφίσταται το έργο, είτε, αντίθετα, τον υπερτονισμό του ρόλου του υποκειμένου και της σχέσης του με την ευρύτερη συνάφεια, προκειμένου να θεμελιωθεί η οριστική ερμηνευτική κρίση για το έργο.

Στην τελευταία αυτή προοπτική, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος με τον οποίο ο Marx, απαντώντας στον Proudhon, εκθέτει στην *Αθλιότητα της φιλοσοφίας*<sup>2</sup> συνοπτικά τις τάσεις των θεωριών της νεότερης πολιτικής οικονο-

μίας και της σοσιαλιστικής γραμματείας. Η σύγκριση του ερμηνευτικού αυτού σχήματος με την κειμενική ανάλυση των διατυπώσεων των οικονομολόγων από τον Marx στο ίδιο έργο, αφενός αναδεικνύει τη σημασία της μαρξικής κριτικής ως δημιουργικής διερώτησης της κειμένης οικονομικής σκέψης και, αφετέρου, αποκαλύπτει μια «σκληρή» της όψη, που θα μπορούσε να θεωρηθεί τεκμήριο θετικισμού. Τούτο σημαίνει ότι ο Marx προτάσσει μια μονοσήμαντη απόφαση για το νόημα των οικονομικών θεωριών, αφού προκρίνοντας τη σχέση τους με τις επιδιώξεις των κοινωνικών υποκειμένων σε μια ορισμένη ιστορική στιγμή της ανάπτυξής τους, τείνει να τις αναγάγει σε «αντικειμενικά γεγονότα», τα οποία θα προσφέρονταν σε μια ασφαλή αποκωδικοποίηση. Η εμπάθυνση στους δύο αυτούς τρόπους της κριτικής δεν μπορεί παρά να υποβάλει, με έναν τρόπο, και τη θέση του ερωτήματος της αντικειμενικότητας στο έργο του Marx, η διαπραγμάτευση του οποίου, όμως, ξεπερνά κατά πολύ τα όρια αυτού του άρθρου. Στην *Αθλιότητα της φιλοσοφίας*, ο Marx επιχειρεί μια μαχητική κριτική του έργου του Proudhon, *Σύστημα των οικονομικών αντιφάσεων ή Φιλοσοφία της αθλιότητας*,<sup>3</sup> η οποία στοχεύει το ίδιο το εγχείρημα της συγκρότησης των οικονομικών κατηγοριών σε σύστημα, ως εγχείρημα που, στα μάτια του Proudhon, εγγράφεται την παραγωγή αντικειμενικής επιστημονικής γνώσης για την οικονομία και την κοινωνία. Στο *Σύστημα των αντιφάσεων*, ο Proudhon επανέρχεται στη συστηματική μελέτη της ιδιοκτησίας, η οποία τον απασχόλησε στα σχετικά του έργα, μεταξύ 1840-1842,<sup>4</sup> σε ένα νέο όμως πλαίσιο. Την αντιμετώπιζει, τώρα, ως οικονομική κατηγορία, η οποία παίρνει τη θέση της ανάμεσα στις άλλες κατηγορίες της πολιτικής οικονομίας, όπως είναι ο καταμερισμός της εργασίας, οι μηχανές, ο ανταγωνισμός, το μονοπώλιο. Οι προυντονικές κατηγορίες αναφέρονται σε λογικά αναγκαίες σχέσεις και ρυθμίσεις της οικονομικής ζωής, οι οποίες συνδέονται μεταξύ τους μέσω των αντιφάσεων που παράγει η μια και έρχεται να ρυθμίσει η άλλη. Για λόγους μεθόδου, ο Proudhon αναλύει ξεχωριστά τις κατηγορίες ως εποχές. Μέσω ενός διαλεκτικού σχήματος, οι κατηγορίες/εποχές συνδέονται η μια με την άλλη, διαμορφώνοντας, ουσιαστικά, το σύστημα. Η συγκρότηση του συστήματος θεωρείται αναγκαία, διότι μόνον δι' αυτής μπορεί να τεθεί και να απαντηθεί με ριζικό τρόπο το πρόβλημα της αξίας. Έτσι, για να οργανωθεί ένα δίκαιο σύστημα ανταλλαγών, θα πρέπει αυτές να ρυθμιστούν στη βάση της αξιακής ισοδυναμίας —

των αναγκαίων αξιακών αναλογιών— η οποία, με τη σειρά της, προϋποθέτει τον σταθερό καθορισμό της αναγκαίας εργασίας προκειμένου να παραχθεί κάτι, αφού μόνη η εργασία αποτελεί την πηγή της αξίας.

Με άλλα λόγια, η απρόσκοπτη ισοδυναμία των ανταλλαγών, προϋποθέτει την οργάνωση της εργασίας σε κλίμακα κοινωνίας, ως απαραίτητη συνθήκη για τη συγκρότηση της αξίας και άρα του καθορισμού των αναγκαίων αναλογιών, στη βάση των οποίων θα πρέπει να γίνονται οι ανταλλαγές. Αν η οικονομική σκέψη (η θεωρία) θέσει με σαφήνεια τους όρους του προβλήματος, οι πρακτικές πρωτοβουλίες που θα αναλάβουν τα υποκείμενα της οικονομικής ζωής, οι εργάτες κατά κύριο λόγο, και που υποδεικνύονται από τον συγγραφέα, καθώς η αναγκαιότητά τους προκύπτει από την ίδια τη λογική ανάλυση, θα εξισορροπήσουν έως ακυρώσεως το πλεονέκτημα της ιδιοκτησίας. Πρόκειται για την απόδοση στην ιδιοκτησία του μέρους εκείνου του προϊόντος, το οποίο, αναπόφευκτα, αφαιρείται από την εργασία. Η λύση του προβλήματος της αξίας συνιστά την *ωκ των ουκ άνευ* προϋπόθεση μιας κοινωνίας ισότητας. Στο πνεύμα αυτό, δεν υπάρχει τόπος για τη συνδικαλιστική δράση των εργατών, για τις διεκδικήσεις και τα μέσα πίεσης που χρησιμοποιούν. Καθώς ο Proudhon δεν κάνει διάκριση μεταξύ εργασίας ως μέτρου της αξίας και εργασίας ως ανταλλάξιμου πράγματος, αρνείται να αντιμετωπίσει την εργασία ως εμπόρευμα. Η δίκαιη αμοιβή της είναι το αξιακό ισοδύναμο αυτού που παρήγαγε, αλλά τούτο μπορεί να αποδοθεί μόνο σε κλίμακα κοινωνίας, στον βαθμό που θα γίνει δυνατή η οργάνωση της εργασίας. Από πλευράς γνωσιολογικών αξιώσεων, το εγχείρημα του Proudhon εγγράφεται, με έναν ιδιότυπο τρόπο, στο θετικιστικό υπόδειγμα της θεωρίας της επιστήμης, ενώ υποστηρίζεται από μια ανάλογης έμπνευσης θεωρία της ιστορίας, που αναπτύσσεται με άξονα ένα διαλεκτικό σχήμα.<sup>5</sup> Ο Proudhon θεωρεί ότι έργο της οικονομικής επιστήμης είναι η ανακάλυψη της τάξης που διέπει το πεδίο της οικονομίας, έτσι ώστε να αποκαλύψει το «φυσικό σύστημα» που η ανθρωπότητα τείνει, έτσι κι αλλιώς, να πραγματοποιήσει. Έργο ομόλογο με αυτό της κάθε επιστήμης, που οφείλει να συγκροτήσει σε σύστημα την τάξη, η οποία, εν τέλει, διέπει το πεδίο πραγματικότητας στο οποίο η επιστήμη αυτή αναφέρεται.<sup>6</sup> Ο Proudhon διατείνεται ότι δεν κάνει «μια ιστορία σύμφωνα με την τάξη των χρόνων, αλλά σύμφωνα με την ακολουθία των ιδεών».<sup>7</sup> Προτεραιότητα έχει η κατασκευή συστήματος, η αποκάλυψη

της εσωτερικής συνάφειας της οικονομικής ιστορίας, που ήδη υφίσταται εν τη εξελίξει της. Αντίθετα με τα *Υπομνήματα για την ιδιοκτησία* (όπου ο Proudhon, σε ένα διαφορετικό πλαίσιο, έθετε τις προϋποθέσεις για τον έλεγχο της ορθολογικότητας ενός θεσμού, όπως η ιδιοκτησία<sup>8</sup>), η ορθολογικότητα εδώ εγγράφεται πλέον αδιαπραγμάτευτα και ολικά στην πραγματικότητα, αφού μάλιστα ως υποκείμενο της θέσμησης αναγνωρίζεται το «κοινωνικό πνεύμα», το οποίο επεμβαίνει διορθωτικά στα δικά του δημιουργήματα, ενώ αναπτύσσεται, μέσω αντιφάσεων, διά της ιστορίας.

Η ανάπτυξη αυτή τείνει σε μια ολοκλήρωση, καθώς υπακούει τελικά σε ένα σχέδιο. Η ιστορία εμφανίζεται να έχει σκοπό: την πραγματοποίηση της ισότητας. Τη θετική πλευρά της κάθε οικονομικής κατηγορίας αποτελεί ό,τι σε αυτήν προάγει την ισότητα, ενώ την αρνητική ό,τι την αναιρεί. Έτσι, ο Proudhon επιχειρεί έναν γενικό συμψηφισμό μεταξύ «θετικών» και «αρνητικών», κάτι που συνιστά μια σύνθεση του ίδιου του κοινωνικού πνεύματος, βασισμένη στην ανασκόπηση της πορείας του στο θεωρητικό επίπεδο, ενώ ταυτόχρονα θα αποτελέσει προϋπόθεση για την ορθολογική αναδιοργάνωση της κοινωνίας. Η αναγκαιότητα αυτής της ανασκόπησης υποδεικνύει ως το κατεξοχήν έργο της οικονομικής επιστήμης —το μόνο συμβατό με το καθήκον της να ανασυνθέσει την οικονομική τάξη της κοινωνίας— την ανάδειξη της εσωτερικής λογικής που διέπει την ιστορία των οικονομικών θεωριών. Αποκτά, λοιπόν, ιδιαίτερη σημασία το ίδιο το θεωρητικό ενέργημα, καθώς είναι αυτό που αποδίδει την ενότητα του συστήματος. Αποκαθιστώντας σε συγχρονία τη διασπορά της ιστορίας, από την οποία αντλεί παραδείγματα προς τεκμηρίωση, συνιστά την προϋπόθεση για κάθε επιστημονική προσέγγιση της οικονομίας.

Ο Marx απαντά επιθετικά στον Proudhon με το δεύτερο βιβλίο που δημοσιεύει, την *Αθλιότητα της φιλοσοφίας*, η οποία υποστηρίζεται από τις επεξεργασίες της αδημοσίευτης *Γερμανικής Ιδεολογίας* (1845-6). Η ανάγκη να οργανώσει αυτήν την απάντηση, τον υποχρεώνει να ανασυνθέσει το «υλικό» της μέχρι τότε κριτικής του εργασίας στην πολιτική οικονομία και τη φιλοσοφία και να το αξιοποιήσει με έναν τέτοιο τρόπο, που να επιτρέπει να αναδειχθούν οι όροι της αστικής παραγωγής<sup>9</sup> και οι σχέσεις που την συγκροτούν ως ιδιαίτερη ιστορική πραγματικότητα. Πρέπει, λοιπόν, να δώσει έμφαση στην κλίμακα μιας παραγωγής που βασίζεται στη μεγάλη επιχείρηση, όπου η προσφορά προ-

ηγείται της ζήτησης, στον ρόλο του καπιταλιστικού ανταγωνισμού ως ρυθμιστικού μηχανισμού που κάνει αδύνατη τη σταθεροποίηση της αξίας και στον ρόλο του καταμερισμού της εργασίας, ο οποίος αναπτύσσεται με μια λογική εντελώς διαφορετική από ότι στις κοινωνίες του παρελθόντος.

Η ίδια η μετρησιμότητα της εργασίας, προϋπόθεση για να θεωρηθεί η εργασία μέτρο της αξίας, δεν είναι αυτονόητη. Αποτελεί ιστορική συνθήκη, όπως και η αξιακή της ανταλλαξιμότητα, η οποία προϋποθέτει τον ιστορικό διαχωρισμό ανάμεσα στην εργασία και στους όρους της πραγμάτωσής της. Η αξία, επομένως, δεν μπορεί να παριστά μια σταθερή σχέση αναλογίας, ούτε η ιδιοκτησία να σημαίνει ένα είδος δικαιώματος —στις παραλλαγές του— του ανθρώπου στο πράγμα, όπως υποστηρίζει ο Proudhon. Ως σχέση αναλογίας, η αξία «σταθεροποιείται» αλλά πάντοτε προσωρινά, σε ένα πλαίσιο μεταβαλλόμενων συσχετισμών, εντός του οποίου ο ρόλος του ανταγωνισμού είναι καθοριστικός, ενώ η ιδιοκτησία αναφέρεται στην κοινωνική σχέση του ιδιοκτήτη με τον μη ιδιοκτήτη. Δεν είναι, με άλλα λόγια, ζητούμενο της γνώσης οι όροι σταθερής συγκρότησης της αξίας, αλλά οι όροι της αστικής παραγωγής, οι οποίοι αναφέρονται σε σχέσεις και ρυθμίσεις που ανάγονται στον δικό τους ιστορικό χρόνο ανάπτυξης. Στον βαθμό, ωστόσο, που υποτάσσονται στη λογική της αστικής παραγωγής, οι όροι αυτοί αποκτούν ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο, δια του οποίου διαπερνούν και καθορίζουν τη συνθήκη του ανθρώπινου υποκειμένου, διανοίγοντάς της ταυτόχρονα ένα πεδίο δυνατοτήτων. Γίνονται οι όροι ενός συγκεκριμένου συστήματος, αυτού της αστικής παραγωγής. Καθώς, μάλιστα, έχουν αποκτήσει μια πρωτοφανή ανεξαρτησία απέναντι στα άτομα, γίνεται δυνατή μια αντικειμενική γνώση τους, οι προϋποθέσεις της οποίας έχουν επίσης διαμορφωθεί ως ιδιαίτερη συνθήκη της κοινωνίας του παρόντος.

Αιτούμενο του Marx είναι να καταδείξει το άτοπο και το παρωχημένο του προντονικού εγχειρήματος. Άτοπο, γιατί ο Proudhon επιχειρεί να διαπραγματευτεί φιλοσοφικά τις οικονομικές κατηγορίες, ανάγοντάς τις σε καθολικά σημαίνοντα, χωρίς, κατά συνέπεια, να κατανοεί την ιδιαιτερότητα των σχέσεων χάρη στις οποίες οι κατηγορίες αποκτούν τη συγκεκριμένη σημασία τους. Παρωχημένο, γιατί, ενώ, κατά τον Marx, η πρόταση του Proudhon δεν είναι νέα,<sup>10</sup> παρουσιάζεται σαν τέτοια, και μάλιστα φαίνεται να υποστηρίζεται από τις προκείμενες μιας θεωρίας που εγγυάται την ολική θετική γνώση για την οικονομία

και την κοινωνία. Μάταιο, λοιπόν, κατά τον Marx, το προουντοικό εγχείρημα ως αξίωση γνώσης, καθώς διαπερνάται από το αιτούμενο της ανακάλυψης και του καθορισμού των όρων τάξης μιας κοινωνίας που διαρκώς μεταβάλλεται δια των αντιθέσεών της. Επίφοβο ως αξίωση πράξης, καθώς παρακινεί στην ανάληψη των σύμμορφων προς την πρώτη αξίωση πρακτικών δράσεων, αναγνωρίζοντας ως νόμιμες μόνον αυτές.

Η επιχειρηματολογία του Marx, στο πρώτο κεφάλαιο του έργου, όπου επιχειρεί να ανασκευάσει την προουντοική θεωρία της αξίας, υποστηρίζεται από την κριτική αναφορά στα έργα των οικονομολόγων. Σε αυτό το πλαίσιο, η συζήτηση για την αξία, την προέλευση και τον προσδιορισμό της –για την πραγματική κίνηση της αστικής παραγωγής– γίνεται μέσα στο ίδιο το πεδίο της πολιτικής οικονομίας, με τους όρους και την αυστηρότητα μιας επιστημονικής συζήτησης. Ο Marx υποστηρίζει την κριτική του στον Proudhon, παραπέμποντας στους Smith, Lauderdale, Boisguillebert, Sismondi, και κυρίως στον Ricardo. Αναπτύσσει τη θέση του για την αξία, αναδεικνύοντας τις διαφωνίες και αποκλίσεις μεταξύ των οικονομολόγων. Στο πνεύμα αυτό, δίνει ιδιαίτερο βάρος στην ανασύνθεση της κριτικής του Ricardo στον Smith (22-23), σύμφωνα με την οποία, ο τελευταίος εκλαμβάνει ως μέτρο της αξίας ενός προϊόντος άλλοτε τον χρόνο της αναγκαίας εργασίας και άλλοτε την αξία της εργασίας. Ο Proudhon βρίσκεται να επαναλαμβάνει καθ' υπερβολήν το ίδιο σφάλμα, ταυτίζοντας μάλιστα τα δύο πράγματα (29-31). Με τον τρόπο που θέτει το πρόβλημα του ακριβούς καθορισμού της αναγκαίας εργασίας για τον προσδιορισμό της αξίας, βρίσκεται να υποτιμά τον ρόλο του ανταγωνισμού ως ρυθμιστικού μηχανισμού (39-40).<sup>11</sup> Απέναντι στη ρητορική του Proudhon, ο Marx εξάγει την επιστημονικότητα του οικονομολόγου. Ενώ ο Ricardo «εκθέτει επιστημονικά τη θεωρία της παρούσας κοινωνίας», ο Proudhon, από την έκθεση αυτή, φτιάχνει την «επαναστατική θεωρία του μέλλοντος» (25, 22).

Η επιστημονικότητα που αναγνωρίζει ο Marx στις διατυπώσεις του Ricardo, αναφέρεται στην απλότητα, στην ακρίβεια και στη σαφήνεια, στην αποδεικτικότητα του λόγου του. Ταυτόχρονα, παρουσιάζεται συνώνυμη του κυνισμού του. Οι διατυπώσεις του Ricardo, χαρακτηρίζονται από τον Marx «όσο δεν γίνεται κυνικές». Ο κυνισμός, όμως, ανάγεται στα ίδια τα πράγματα και όχι στις λέξεις (26). Η επιστημονική θεωρία της παρούσας κοινωνίας, φαίνεται ότι δεν μπορεί

παρά να είναι κυνική. Ο Marx, βέβαια, δεν αρνείται την επιστημονικότητα σε γάλλους οικονομολόγους, όπως οι Droz, Blanqui, Rossi, που χρησιμοποιούν ένα λεξιλόγιο περισσότερο ανθρωπιστικό. Σπεύδει, ωστόσο, να χαρακτηρίσει τη χρήση ενός τέτοιου λεξιλογίου από την πλευρά τους, υποδηλωτική μάλλον ενός φόβου ή μιας συστολής απέναντι στην αστική πραγματικότητα, που, τελικά, συσκοτίζουν τα πράγματα. Είναι, εδώ, προφανές, ότι μια θεωρία για να είναι επιστημονική, πρέπει να καταφέρνει να εκθέσει, όσο γίνεται πλησιέστερα και χωρίς τη διαμεσολάβηση ηθικών κρίσεων, την «αλήθεια των πραγμάτων». Πρόκειται για την αντικειμενικότητα των όρων παραγωγής, των ανεξάρτητων από τα άτομα (που είναι η αντικειμενικότητα των ανεξάρτητων από τα άτομα κοινωνικών σχέσεων, όπως έχει δείξει ο Marx στα αδημοσίευτα έργα του, κυρίως στα *Παρισινά Χειρόγραφα* και τη *Γερμανική Ιδεολογία*), οι μηχανισμοί της οποίας μπορούν να γίνουν οικειοποιησιμοι από τη σκέψη και να ανασυντεθούν με τις μεθόδους και τη γλώσσα της επιστήμης. Το όχημα αυτής της έκθεσης είναι η απλότητα, η σαφήνεια και η διαύγεια της γλώσσας, δια των οποίων αρθρώνεται το λογικό επιχείρημα.

Το επιχείρημα, ωστόσο, γίνεται προσπελάσιμο δια της ερμηνείας του και, ενδεχομένως, αξιώνει την αντιμετώπιση μιας άλλης ερμηνείας που έχει κατατεθεί. Σε ολόκληρο το πρώτο κεφάλαιο, αλλά και στο δεύτερο μισό του δευτέρου, η μαχητική επιχειρηματολογία του Marx κατά του Proudhon τροφοδοτείται από την ερμηνεία των διατυπώσεων των οικονομολόγων, δια της οποίας δίνεται απάντηση σε μια άλλη ερμηνεία. Στην περίπτωση του Ricardo, η σημασία του κειμένου γίνεται διακύβευμα, καθώς ο Marx επιχειρεί μια ανάγνωση που ανασκευάζει την ανάγνωση που έχει επιτρέψει στον Proudhon να θεμελιώσει τη δική του θεωρία της αξίας (23 κ.ε.). Ακόμα περισσότερο, στο δεύτερο μισό του δευτέρου κεφαλαίου (118 κ.ε.), ο Marx επιχειρεί, σχολιάζοντας απόσπασμα του Proudhon, να δείξει το «λάθος» του στην κατανόηση της ρικαρδιανής θεωρίας της προσόδου. «Λάθος» αναπόφευκτο, καθώς ο Proudhon διαβάζει τον Ricardo υπό το πρίσμα της αξίωσής του για τη συγκρότηση συστήματος, εντός του οποίου η κατηγορία της ιδιοκτησίας έχει λάβει ήδη μια ορισμένη, α-ιστορική σημασία. Ταυτόχρονα, μέσω της δικής του ανάγνωσης, ο Marx επιχειρεί να αναδείξει τη σημασία της ρικαρδιανής θεώρησης της προσόδου, που είναι αυτή της γαιοκτησίας υπό τις συνθήκες της αστικής παραγωγής, αλλά και να θεμα-

τοποιήσει τους περιορισμούς της προσέγγισης του Ricardo σχετικά με την ιστορία, που είναι αυτοί των οικονομολόγων.<sup>12</sup> Οπωσδήποτε, στην περίπτωση μιας έντονης διαμάχης, η κάθε ερμηνεία εγείρει την αξίωση της αδιαμφισβήτητης εγκυρότητας, με άλλα λόγια διεκδικεί την αποκλειστική πρόσβαση στο νόημα του κειμένου. Παραμένει, ωστόσο, σημαντικό, ότι το πεδίο διεξαγωγής της διαμάχης είναι αυτό του διαλόγου με επιστημονικές αξιώσεις, όπου η υποστήριξη μιας θέσης δοκιμάζεται στην ανάγνωση και στην ερμηνεία κειμένων, το νόημα των οποίων, ακριβώς διαμέσου των διαφορετικών ερμηνειών, παραμένει ανοιχτό και επίδικο. Διαφορετικό είναι το πλαίσιο αναφοράς στο πρώτο μισό του δεύτερου κεφαλαίου. Εδώ, ο Marx επιχειρεί να απαντήσει στον Proudhon, στο επίπεδο της μεθοδολογικών προϋποθέσεων μιας γνώσης για την κοινωνία, που θέλει να είναι επιστημονική. Θέτει το καθεστώς της οικονομικής κατηγορίας ως «θεμιτής» αφαίρεσης ή θεωρητικής έκφρασης της πραγματικότητας που συνιστούν οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής. Τονίζει την ανάγκη να αντιμετωπίζονται οι τελευταίες σαν ένα όλο, τα στοιχεία του οποίου συνέχονται αμοιβαία.<sup>13</sup> Στο πνεύμα αυτό, η αντίφαση δεν είναι πρώτιστα λογικής τάξης· σημαίνει το ασυμφιλίωτο επιδιώξεων και δράσεων συλλογικών ή ατομικών υποκειμένων, τα οποία πράττουν στο πλαίσιο δεδομένων περιορισμών. Παραπέμπει σε σχέσεις δύναμης, σε συγκρούσεις και συμβιβασμούς, που συμπυκνώνονται στη διαμόρφωση μιας τάξης πραγμάτων.

Ο Marx επιχειρεί να σκιαγραφήσει, με αδρές γραμμές, τη λογική της μεταβολής του πραγματικού κόσμου της παραγωγής, ως τη συγκεκριμένη ιστορική κίνηση διά της οποίας πραγματώνεται η μετάβαση από τη φεουδαλική οργάνωση της παραγωγής και της κοινωνίας στην αστική. Η κίνηση αυτή δεν υπακούει, για τον Marx, σε κανένος είδους προνοιακή ρύθμιση, δεν τείνει σε κανένα «τέλος», όπως είναι, κατά τον Proudhon, η έλευση της ισότητας. Πρέπει, ωστόσο, να γίνει κατανοητή σαν τέτοια. Τούτο απαιτεί την ανασύνθεση μιας λογικής της ιστορικής κίνησης, η οποία προϋποθέτει την κατανόηση της λογικής των δράσεων των κοινωνικών υποκειμένων, αλλά ταυτόχρονα την υπερβαίνει, στον βαθμό που θέλει να είναι κατανόηση της μετάβασης από μια κοινωνία σε μια άλλη.

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, βρίσκει τώρα τη θέση της και η θεωρία, στον βαθμό που κρίνεται αναγκαίο να εξηγηθεί η σχέση της με την κοινωνική πρακτική. Οι



θεωρίες των οικονομολόγων πρέπει, λοιπόν, να αναγνωσθούν σε συνάρτηση με τα αιτούμενα και τις αντιπαλότητες συγκεκριμένων κοινωνικών υποκειμένων: «Όσο περισσότερο ο ανταγωνιστικός χαρακτήρας<sup>14</sup> γίνεται πρόδηλος τόσο περισσότερο οι οικονομολόγοι, οι επιστημονικοί εκπρόσωποι της αστικής παραγωγής, μπερδεύονται με την ίδια τους τη θεωρία και διαμορφώνονται διαφορετικές σχολές». (91)

Εδώ, η κριτική σκέψη κάνει τη θεωρία αντικείμενό της, με γνώμονα τη σχέση της τελευταίας με την εξωκειμενική—ιστορική και κοινωνική—συνάφεια. Οι θεωρίες βρίσκονται να έχουν μια ορισμένη σχέση με τα υποκείμενα της κοινωνικής δράσης, η οποία μπορεί να διαγνωσθεί με ασφάλεια. Η απόφαση του Marx φαίνεται οριστική και, προφανώς, δεν είναι της τάξης των αποφάνσεων που επιδέχονται τροποποίηση, καθώς οι ίδιες δεν μπορούν να παραχθούν διαλογικά. Πρόκειται για μια κρίση επί της θεωρίας ως συνόλου, ή ως μέρους ενός ευρύτερου ρεύματος θεωριών.

Έχουμε, έτσι, τους φαταλιστές οικονομολόγους που, σε γενικές γραμμές, είναι το ίδιο αδιάφοροι με την αστική τάξη απέναντι στα βάσανα των προλεταρίων. Από τις δύο τάσεις αυτής της σχολής, τους κλασσικούς και τους ρομαντικούς, οι πρώτοι, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται ο Smith και ο Ricardo, αντιπροσωπεύουν μια αστική τάξη που παλεύει ακόμα με τα υπολείμματα της φεουδαλικής παραγωγής και επιχειρεί να αναπτύξει τις παραγωγικές δυνάμεις. Αποστολή τους είναι να διατυπώσουν σε κατηγορίες και νόμους τις αστικές παραγωγικές σχέσεις, εντός των οποίων παράγεται ο πλούτος, ώστε να καταδειχθεί η ανωτερότητά τους από τις αντίστοιχες φεουδαλικές. Οι οικονομολόγοι αυτής της τάξης, που μπορούν να θεωρηθούν ως οι ιστορικοί της περιόδου αυτής, αντιμετωπίζουν τα δεινά του προλεταριάτου ως τις αναπόφευκτες οδύνες του τοκετού. Εξ άλλου, τα δεινά αυτά είναι μάλλον συγχυριστικά και το ίδιο το προλεταριάτο, που παίρνει «παθητικά» μέρος σ' αυτήν την πάλη, απορροφημένο από την πυρετώδη εργασία, τα αντιμετωπίζει σαν τέτοια. (91)

Η άλλη τάση της σχολής αυτής, οι ρομαντικοί, που ο Marx θεωρεί ότι ανήκουν στην εποχή του, που παράγει σε αφθονία πλούτο και δυστυχία, αντιμετωπίζουν το προλεταριάτο με υπεροψία. Ακολουθούν η ανθρωπιστική και η φιλάνθρωπη σχολή. Η πρώτη ενοχλείται από την «κακή» πλευρά των τωρινών σχέσεων παραγωγής και θλίβεται για τη δυστυχία του προλεταριάτου. Διαπι-

στώνει αντιθέσεις και στηλιτεύει τον αδηφάγο ανταγωνισμό μεταξύ των καπιταλιστών. Καταλήγει, έτσι, σε ηθικές προτροπές τόσο προς τους αστούς όσο και τους εργάτες. Το όχημα της κριτικής της είναι η διαπίστωση αποκλίσεων ανάμεσα στην ορθολογική θεωρία και την πρακτική, εκεί όπου εμπλέκονται οι πραγματικοί άνθρωποι. Έτσι, κατά τον Marx, η πρώτη αντιπροσωπεύει την καλή πλευρά, η δεύτερη την κακή. Η δεύτερη σχολή, δεν κάνει παρά να τελειοποιεί την πρώτη: Οι φιλόανθρωποι θέλουν να διατηρήσουν τις αστικές σχέσεις χωρίς τον εμμενή στις αστικές σχέσεις ανταγωνισμό. Οι οικονομολόγοι της σχολής αυτής, καθώς προτάσσουν μια εξιδανικευμένη εκδοχή της πραγματικότητας, βρίσκονται να «είναι περισσότερο αστοί από τους άλλους». (91-92)

Έχει, όμως, και το προλεταριάτο τους θεωρητικούς του, τους σοσιαλιστές και τους κομμουνιστές. Εδώ, ωστόσο, υπάρχει μια ιδιομορφία: Οι θεωρητικοί αυτοί δεν είναι τόσο επιστήμονες όσο είναι οι οικονομολόγοι από την πλευρά της αστικής τάξης και, μάλλον, δεν μπορούσαν να είναι μέχρι τώρα, καθώς οι όροι μιας επιστημονικής θεώρησης από την πλευρά του προλεταριάτου είναι ακόμα υπό διαμόρφωση. Το προλεταριάτο δεν έχει ακόμα συγχροτηθεί σε τάξη, η πάλη του με την αστική τάξη δεν έχει ακόμα πολιτικό χαρακτήρα, αλλά και οι παραγωγικές δυνάμεις δεν είναι ακόμα αρκετά ανεπτυγμένες. Κατά συνέπεια, οι θεωρητικοί του στρέφονται σε ουτοπίες, κατασκευάζουν συστήματα, αναζητούν μια επιστήμη αναμορφωτική. Ο Marx είναι παραπάνω από σαφής. Οι θεωρητικοί του προλεταριάτου, θα πρέπει να «βρουν» τον ρυθμό της ιστορίας: «Αλλά στον βαθμό που η ιστορία προχωράει και που μαζί της η πάλη του προλεταριάτου παίρνει μια μορφή πιο καθαρή, δεν έχουν πια ανάγκη να ψάχνουν την επιστήμη στο πνεύμα τους, δεν έχουν παρά να πάρουν σοβαρά υπόψη τους αυτά που γίνονται μπροστά στα μάτια τους και να γίνουν όργανό τους». (92-93)

Ως προς την αξιολόγηση του επιστημονικού χαρακτήρα ενός έργου, καθώς και την οριοθέτηση του επιστημονικού από το μη-επιστημονικό, επιβεβαιώνονται κι εδώ, έμμεσα, τα χαρακτηριστικά που αναγνωρίζει ο Marx στον Ricardo, όπως ανέφερα παραπάνω. Η επιστήμη οφείλει να εκθέσει με σαφήνεια και απλότητα το περιεχόμενο των πραγματικών σχέσεων. Εδώ, ωστόσο, γίνεται ακόμα περισσότερο σαφές ότι η επιστημονικότητα μπορεί να είναι συμβατή με μια ισχυρή μεροληψία, την οποία ο ίδιος αναγνωρίζει τόσο στους οικονομολόγους όσο και στους θεωρητικούς του προλεταριάτου. Δεν είναι η μεροληψία που θέτει

εν αμφιβόλω την επιστημονικότητα, αλλά μάλλον η απόκρυψη, η εξιδανίκευση και η ηθικολογία, διά των οποίων προδίδεται η ιδεολογία. Είναι σαφές ότι ο Marx θεωρεί περισσότερο επιστήμονες τους «κυνικούς» κλασσικούς οικονομολόγους από ότι τους ανθρωπιστές ή τους φιλανθρώπους. Η απροθυμία του ίδιου του προλεταριάτου –ιστορικά καθορισμένη, ωστόσο– στη συγκεκριμένη φάση, να διεκδικήσει τη βελτίωση της μοίρας του, προσδίδει στη θεωρία των πρώτων, την αναγκαία αντικειμενικότητα. Όσο για την επιστημονικότητα των σοσιαλιστών ή των κομμουνιστών, αυτή φαίνεται να εξαρτάται από την ικανότητά τους να συγχρονιστούν με την ιστορική κίνηση. Αυτός ο συγχρονισμός είναι που θα κρίνει αν η επιστήμη θα είναι επαναστατική ή θα παραμείνει δογματική. (93)

Η αδυναμία αυτού του συγχρονισμού είναι που κρίνει και την τύχη του Proudhon, τον οποίο φαίνεται να στοχεύουν έμμεσα οι παρατηρήσεις του Marx για την ανθρωπιστική και τη φιλόανθρωπη σχολή.<sup>15</sup> Ο Proudhon φέρεται ότι είναι κατώτερος και από την πολιτική οικονομία και από τον κομμουνισμό. Διαπραγματευόμενος φιλοσοφικά τις θεωρίες της οικονομίας, υποτάσσει αυτό ακριβώς το στοιχείο που κάνει την οικονομία επιστήμη, στην αχρονικότητα της φιλοσοφικής κατηγορίας, στο πρόταγμα της συγκρότησης συστήματος, όπου συναντάται με αυτό που συνιστά, γενικά, την ιδεολογική όψη της οικονομίας: την τάση της να αγνοεί την ιστορικότητα και να διατυπώνει γενικές κατηγορίες. Από την άλλη πλευρά –και αυτό είναι όμως η συνέπεια των παραπάνω– είναι καταδικασμένος να μην μπορεί να υπερβεί τον αστικό ορίζοντα, παρά μόνο με τρόπο θεωρησιακό. (93)<sup>16</sup>

Ενώ στο πρώτο κεφάλαιο η σκέψη του Marx αναπτύσσεται δια της ερμηνείας των διατυπώσεων των οικονομολόγων, αναδεικνύοντας το νόημα σε διακύβευμα της διαμάχης του με τον Proudhon, στο ερμηνευτικό σχήμα που εκτίθεται στο δεύτερο κεφάλαιο, το νόημα δεν είναι συζητήσιμο. Ο Marx φαίνεται να θέλει να απαλείψει ή, τουλάχιστον, να ελαχιστοποιήσει τη διαφορά ανάμεσα στην κοινωνική πραγματικότητα και τη θεωρία προς όφελος μιας ολικής εξήγησης. Έτσι, οι τάσεις της θεωρίας ερμηνεύονται με ευθεία αναγωγή στις επιδιώξεις των εμπειρικών κοινωνικών υποκειμένων. Η ιδέα της «σχέσης αντιπροσωπεύσης» γίνεται εδώ το απαραίτητο όχημα. Η τάδε σχολή αντιπροσωπεύει την δείνα κοινωνική τάξη, σε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή. Τι μπορεί όμως να σημαίνει αυτή η αντιπροσωπεύση;

Το παραπάνω σχήμα αξιώνει την εγκυρότητά του ως σύνολο και κυρίως, ως εκδοχή ιστορικότητας που προτείνει. Η κλασσική σχολή αντιπροσωπεύει την αστική τάξη σε μια ορισμένη ιστορική στιγμή της ανάπτυξής της ενώ αυτή των ρομαντικών σε μια επόμενη φάση, καθώς και οι ουμανιστές ή οι φιλόδημοι. Τέλος, είναι οι σοσιαλιστές και οι κομμουνιστές, χωρίς διάκριση, που αντιπροσωπεύουν το προλεταριάτο, με τις αδυναμίες που αναφέραμε, καθώς και το ίδιο το προλεταριάτο βρίσκεται σε διαδικασία ανάπτυξης. Η σχηματοποίηση είναι παραπάνω από προφανής. Θα πρέπει, ωστόσο, να κατανοήσουμε το σχήμα αυτό, τόσο ως μέρος μιας απάντησης στο πρόβλημα που αντιμετωπίζει ο Marx στη συγκεκριμένη συνάφεια της διαμάχης που προκαλεί ο ίδιος με τον Proudhon, ώστε να τονιστεί και η διαφορά του με την αναλυτική στρατηγική του στο πρώτο μέρος, όσο και ως ένδειξη μιας αμφισημίας και, ίσως, ενός ορίου στη σκέψη του.

Στην πολεμική του Marx, ο λόγος του Proudhon στοχεύεται ως ο μάλλον ιδεολογικός, ενώ οι διατυπώσεις των οικονομολόγων, λειτουργούν συχνά, όπως είδαμε παραπάνω αναφορικά με τον Ricardo, ως το όχημα της κριτικής του Marx, καθώς εκλαμβάνονται ως η «επιστημονική έκθεση των αστικών σχέσεων παραγωγής». Βέβαια, η μαρξική κριτική είναι διπλής κατεύθυνσης: Στοχεύοντας τον Proudhon, στοχεύει επιλεκτικά και τους οικονομολόγους, όπως και τον Hegel. Ωστόσο, ο Proudhon είναι, εδώ, ο κύριος αντίπαλος.<sup>17</sup> Αντίπαλος όχι μόνο θεωρητικός, αλλά και πολιτικός, καθώς ο Marx απευθύνεται στο ίδιο ακροατήριο με τον Proudhon. Κύριο αιτούμενό του με τη συγγραφή του έργου αυτού, είναι να αναδείξει τον ιδιαίτερο ιστορικό χαρακτήρα των αστικών σχέσεων παραγωγής, δίνοντας την έμφαση στο ασυμφιλίωτο της αντίθεσης μεταξύ καπιταλιστών και εργατικής τάξης.

Επιχειρεί, λοιπόν, ο Marx αρχικά (Α' κεφάλαιο), να καταδείξει το σφάλμα του Proudhon αναφορικά με την κατανόηση της αξίας, επιχειρηματολογώντας κριτικά πάνω στις σχετικές διατυπώσεις των οικονομολόγων. Είναι αυτό που πρώτιστα τον ενδιαφέρει, καθώς θεωρεί ότι το κατεξοχήν διακύβευμα είναι η ανάλυση της λογικής και των μηχανισμών της αστικής παραγωγής. Στη συνέχεια (1η ενότητα του Β' κεφαλαίου), προσβάλλει τις φιλοσοφικές προκειμένες της προυντονικής διαλεκτικής, ως ατυχούς απομίμησης αυτής του Hegel, ώστε να καταδείξει το ατελέσφορο μιας ιστορίας κατά την τάξη των ιδεών, όπως την

εννοεί ο Proudhon. Ολοκληρώνοντας αυτήν την ενότητα, ο Marx θα πρέπει να δείξει στον Proudhon «πώς έχουν όντως τα πράγματα», ποια είναι η σχέση ιδεών και κοινωνικής πρακτικής, πως κινείται η πραγματική ιστορία. Η απάντηση αυτού του τύπου προσδιορίζεται εν πολλοίς από τον ίδιο τον χαρακτήρα του προυντονικού εγχειρήματος, που προσανατολίζεται στην παραγωγή θετικής γνώσης. Ο τονισμός της σχέσης των θεωριών με την κοινωνική διαίρεση φαίνεται να αποτελεί για τον Marx απαραίτητη προϋπόθεση, ώστε να περάσει στην κατάδειξη «επί τω έργω» της προυντονικής αδυναμίας στην ανάλυση του καταμερισμού της εργασίας, του ανταγωνισμού, του μονοπωλίου και της ιδιοκτησίας, αδυναμίας που αποδίδει ακριβώς στην αντιμετώπισή τους ως υπερ-ιστορικών κατηγοριών (2η και 5η ενότητες του Β' κεφαλαίου), αντιπροτείνοντας μια ανάλυση στην οποία τα κοινωνικά υποκείμενα είναι παρόντα και οι συνδικαλιστικοί και πολιτικοί αγώνες της εργατικής τάξης έχουν ιδιαίτερη θέση.

Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η κατασκευή αυτή της «ακολουθίας» ιστορικών φάσεων, όπου οι επιδιώξεις της αστικής τάξης αλλά και του προλεταριάτου αντιπροσωπεύονται από αντίστοιχες σχολές οικονομικής σκέψης, δεν αναφέρεται παρά σε μια ιστορική περίοδο εβδομήντα με ογδόντα χρόνων. Πρόκειται, μπορούμε να υποστηρίξουμε, για την περίοδο εκείνη που, σύμφωνα με τις επεξεργασίες του Marx, οι σχέσεις της αστικής παραγωγής, αποκτούν μια πρωτοφανή ανεξαρτησία απέναντι στα άτομα. Είναι η περίοδος των έντονων μεταβολών, οι οποίες θα έπρεπε να έχουν ανάλογες αποτυπώσεις στη θεωρία. Ως κατασκευή, ωστόσο, μάλλον εισάγει μια τομή παρά υπαγορεύει μια αυστηρή περιοδολόγηση του χρονικού αυτού διαστήματος, όπως φαίνεται, ίσως, με την πρώτη ματιά. Αν εξαιρέσουμε τους κλασσικούς, οι ρομαντικοί οικονομολόγοι ανήκουν στην εποχή μας, γράφει ο Marx, όπως, πρέπει να θεωρήσουμε, ανήκουν και οι ανθρωπιστές και οι φιλόθρωποι, αλλά σίγουρα και οι σοσιαλιστές και οι κομμουνιστές. Εκτός, δηλαδή, από τους πρώτους, το έργο των οποίων οριοθετείται με σαφήνεια από την εποχή του Marx (είναι οι ιστορικοί αυτής της εποχής που η αστική τάξη πάλευε ακόμα με τα υπολείμματα της φεουδαρχίας και το προλεταριάτο συμμετείχε, παθητικά έστω, σε αυτήν την πάλη), όλες οι άλλες οικονομικές σχολές, όπως και οι σοσιαλιστές, εγγράφονται σε ένα διευρυμένο παρόν. Το σχήμα αναφέρεται, ουσιαστικά, στην εποχή μας, όπως τονίζει ο Marx, που ριζείται από τον δυναμισμό της πάλης του προλεταριάτου με μια

αστική τάξη, η οποία αντιμετωπίζει τα αποτελέσματα του ανταγωνισμού στο εσωτερικό της. Οι σχολές σκέψης θεματοποιούν τις αντιφάσεις της αστικής παραγωγής, όπως αυτή αναπτύσσεται, και κάνουν δυνατή, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, την ανάδειξη των κοινωνικών αντιπαλοτήτων που συναρτώνται μ' αυτήν. Στο διευρυμένο αυτό παρόν, ανάμεσα στην αφ' υψηλού περιφρονητική ματιά των ρομαντικών, την εξιδανικευτική και επιλεκτική κριτική των ανθρωπιστών (αλλά και του Proudhon) και την αμφιταλάντευση των σοσιαλιστών, διαγράφεται η θέση του θεωρητικού που συλλαμβάνει την επαναστατική τάση της ιστορίας, μια θέση που προορίζει, ίσως, ο Marx για τον εαυτό του.

Στη συγκυρία που ορίζεται από την ανάγκη γρήγορης και δυναμικής απάντησης στον Proudhon, ο Marx παραβλέπει τις διαφορές ανάμεσα στον χρόνο της κοινωνικής πρακτικής και στον χρόνο της θεωρίας, υποθέτοντας την άμεση έκφραση της πρώτης στη δεύτερη και την από κοινού εξέλιξή τους σε μια ιστορική ακολουθία. Παραβλέπει, με άλλα λόγια, τις διαμεσολαβήσεις που επιτρέπουν στη θεωρία να υφίσταται σαν τέτοια και να προσφέρεται σε κριτική. Το ερώτημα είναι εύλογο: Πως νομιμοποιείται η κριτική να διαγνώσει μια ορισμένου τύπου συσχέτιση της κρινομένης θεωρίας ως συνόλου με την κοινωνική διαίρεση;

Η κρίση που διαπιστώνει τη σχέση αντιπροσώπευσης των συμφερόντων της αστικής ή της εργατικής τάξης από την τάδε ή τη δείνα σχολή οικονομικής σκέψης είναι μια κρίση ερμηνευτική, η οποία, ωστόσο, δεν είναι θεμελιώσιμη στο επίπεδο της ερμηνείας. Η ερμηνευτική προσέγγιση του Marx στο πρώτο κεφάλαιο, δεν επιτρέπει, όπως προσπάθησα να δείξω, μια τέτοια θεμελίωση. Η βεβαιότητα με την οποία διατυπώνεται, υποβάλλει, αντίθετα, την ιδέα μιας κρίσης γεγονότος. Η θεωρία, όμως, υποβιβάζεται έτσι άρρητα σε εξωτερικό της σκέψης οιονεί αντικειμενικό δεδομένο, το νόημα του οποίου μπορεί να αποκωδικοποιηθεί στο πλαίσιο μιας μονοσήμαντης σχέσης υποκειμένου προς αντικείμενο. Όμως στην περίπτωση αυτή, η θεμελίωση θα προϋπέθετε μια, εξ ορισμού αδύνατη, τεκμηρίωση στο εμπειρικό επίπεδο. Από αυτήν την οδό, το ερώτημα μένει αναπάντητο. Το ζήτημα πρέπει, μάλλον, να τεθεί σε ένα πλαίσιο διαφορετικό.

Η ίδια η υπόθεση της σύνδεσης των μεταβολών στο πεδίο της οικονομικής θεωρίας με τις μεταβαλλόμενες συνθήκες της αστικής τάξης και τις διακυμάνσεις

των συμφερόντων της ή με την ωρίμανση της εργατικής τάξης σε μια δεδομένη περίοδο, προϋποθέτει κάποιου είδους βεβαιότητα: είτε τη βεβαιότητα της σκέψης ότι μπορεί να τοποθετηθεί σε ένα τέτοιο σημείο από το οποίο να μπορεί να συλλάβει και την κοινωνική διαίρεση σαν τέτοια και τις θεωρίες ως σύνολα, στις μεταξύ τους σχέσεις,<sup>18</sup> είτε τη βεβαιότητα ότι η σκέψη έχει τη δυνατότητα να συλλάβει τη σημασία της σύγχρονης ιστορίας, επειδή, ως στοιχείο της η ίδια, στοχεύει και μπορεί να κατανοήσει αυτό που συμβαίνει μπροστά στα μάτια μας, όπως ζητά ο Marx από τους σοσιαλιστές και τους κομμουνιστές. Στο πνεύμα αυτό, θεωρείται νόμιμη μια απευθείας αναφορά στη δυναμική των πραγμάτων, που αναδεικνύει την κοινωνική δράση σε γνώμονα της αλήθειας της θεωρίας. Η βεβαιότητα αυτή, απότοκο της κριτικής του στη φιλοσοφία, επιτρέπει στον Marx ένα τέτοιο ερμηνευτικό σχήμα, χωρίς για τούτο να τον διασφαλίζει από τον κίνδυνο της διολίσθησης σε μια λογική θετικιστική.

Το σχήμα πρέπει, λοιπόν, να διαβαστεί υπό το πρίσμα της συγκυρίας εντός της οποίας διατυπώνεται και της πρόθεσης του Marx να προτείνει μια σύλληψη της αστικής κοινωνίας, ριζικά διαφορετική από αυτήν του Proudhon. Θα ήταν, ωστόσο, ανεπαρκές το να παραμείνει κανείς σε αυτήν την ανάγνωση, γιατί κάτι τέτοιο θα ισοδυναμούσε με το να θεωρηθεί ένα ερμηνευτικό σχήμα ως το προϊόν μιας συγκυρίας, χωρίς αγκυρώσεις στο ίδιο το έργο. Ένα ερμηνευτικό σχήμα, υποστηρίζεται από μια αξίωση γνώσης και εγγράφεται σε ένα γνωστικό εγχείρημα, το οποίο δοκιμάζεται στην αναμέτρησή του με άλλα γνωστικά εγχειρήματα. Υπακούει, συνεπώς, σε περιορισμούς συναφείς με τη θεωρία της γνώσης που διαπερνά το έργο και αρθρώνεται μέσω αυτού. Σε αυτούς τους περιορισμούς θα πρέπει να αναχθεί, προκειμένου να γίνουν κατανοητές οι διατυπώσεις του και να διερευνηθούν οι τυχόν αμφισημίες του.

Οι όροι δυνατότητας του συγκεκριμένου ερμηνευτικού σχήματος θα πρέπει να αναζητηθούν στις διατυπώσεις δια των οποίων ο Marx, στα κείμενα αυτά της πρώτης συγγραφικής του περιόδου, θέτει και διαπραγματεύεται το πρόβλημα της γνώσης. Όχι όταν ασκεί αναλυτική κριτική στα κείμενα που αντιμετωπίζει, αλλά όταν επιχειρεί να διατυπώσει τους όρους του με έναν θετικό ή προγραμματικό τρόπο.

Ο Marx θεωρεί ότι η διαυγής κατανόηση των κοινωνικών αντιπαλοτήτων και των διακυβευμάτων τους είναι δυνατή, καθώς η νεότερη εποχή έχει αναδείξει

και επιβάλλει, χωρίς μυθολογίες, την υλική σύνδεση των ανθρώπων στην παραγωγή ως αντικειμενικότητα, μέσω της οποίας μπορεί να γίνει κατανοητός ο δεσμός ανάμεσα στην παραγωγή και την κοινωνική-πολιτική δομή.<sup>19</sup> Εισάγεται, εδώ, μια σαφής διάκριση ανάμεσα στην πρακτική δραστηριότητα που αναφέρεται στους υλικούς όρους της πραγματικής ζωής και στην αναπαράστασή της στα μάτια των υποκειμένων της, ενώ η σχέση της αναπαράστασης με την κοινωνική πρακτική θεωρείται η ίδια προσβάσιμη στη γνώση, ως ειδική συνθήκη της συγκεκριμένης κοινωνίας. Διά της κριτικής που ασκεί στις θεωρησιακές συλλήψεις της κοινωνίας και της ιστορίας (όπως αυτές της γερμανικής φιλοσοφίας), όπου, κατ' αυτόν, οι εκφάνσεις του γενικού χαρακτήρα του ανθρώπινου είναι θεωρούνται στην αφηρημένη τους ουσία ως η κατεξοχήν ανθρώπινη πραγματικότητα, ο Marx συναντάται με την πολιτική οικονομία, στην οποία αναγνωρίζει την πρόζα της πραγματικής ζωής.

Η ανάγκη, ωστόσο, να διασφαλιστεί για το υποκείμενο της γνώσης η πρόσβαση στην αντικειμενικότητα του δεδομένου, της δραστηριότητας της παραγωγής και των σχέσεων που αναπτύσσουν οι άνθρωποι στο πεδίο της, φαίνεται να οδηγεί τον Marx σε μια υποτίμηση των ειδικών διαμεσολαβήσεων που απαιτεί η γνωστική πρόβαση, δια των οποίων αρθρώνονται οι λόγοι που διατείνονται, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, στην παραγωγή έγκυρης γνώσης, διαμορφώνοντας έτσι το πεδίο της θεωρίας, όπου εγγράφεται και η δική του κριτική. Όταν, για παράδειγμα, γράφει στην *Αθλιότητα της φιλοσοφίας* ότι «οι οικονομικές κατηγορίες δεν είναι παρά οι θεωρητικές εκφράσεις, οι αφαιρέσεις των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής» (78). Αφήνει έτσι να εννοηθεί ότι οι σχέσεις παραγωγής είναι κάτι που προσφέρεται στην άμεση εμπειρία, κάτι το οποίο δίνεται σαν τέτοιο, ενώ πρόκειται για μια έννοια, η οποία προϋποθέτει επίσης ένα επίπεδο αφαίρεσης και για τη συγκρότηση της οποίας απαιτείται η διαμεσολάβηση της σκέψης. Ο ίδιος ο Marx συγκροτεί προοδευτικά αυτή την έννοια μέσω της κριτικής του στην πολιτική οικονομία, την οποία προσεγγίζει με τη διανοητική σκευή της φιλοσοφικής του συγκρότησης, εμβαιθύνοντας στην τομή που πραγματοποίησε ο Ricardo με την απόδοση της αξίας στην εργασία και τη διάκριση ανάμεσα στην εργασία που αναλώθηκε στην παραγωγή ενός εμπορεύματος, και στην εργασία ως «πράγμα», που έχει επίσης αξία. Η εμβάθυνση σε αυτήν την τομή, από τον Marx, συμβάλλει στην ανάδειξη αυτής της νέας εμ-



πειριχότητας που είναι η εργασία και συνιστά προϋπόθεση για τη μετατόπιση του γνωστικού ενδιαφέροντος από τον χώρο της ανταλλαγής σε αυτόν της παραγωγής.<sup>20</sup> Η μετατόπιση αυτή καθιστά δυνατή και την ανάδειξη των σχέσεων παραγωγής, ως έννοιας. Εξ άλλου, τονίζοντας την ανάγκη να θεωρούνται οι σχέσεις παραγωγής ως όλο, ο Marx μας απομακρύνει από το άμεσο εμπειρικό δεδομένο.

Στα *Χειρόγραφα του 1844*, ο Marx δοκιμάζει μια εναλλακτική προσέγγιση των αντικειμένων της πολιτικής οικονομίας, με αφετηρία το υποκείμενο της παραγωγής, τον άνθρωπο/εργάτη. Το ρηξικέλευθο στο εγχείρημά του έγκειται στην προσπάθειά του να αναδείξει το υποκείμενο της εργασίας, αντί της εργασίας/μεγέθους της πολιτικής οικονομίας, στο μείζον «οικονομικό γεγονός». Ξεκινάει, κατά συνέπεια, την ανάλυση των οικονομικών πραγματικοτήτων από την παραγωγή ως πράξη.<sup>21</sup> Η στροφή «στα πράγματα τα ίδια» —στους πραγματικούς ανθρώπους, στη σχέση τους με τη φύση, την οποία οικειοποιούνται και μετασχηματίζουν, όπως και στη μεταξύ τους σχέση, η οποία συνιστά και τη συνθήκη εντός της οποίας υφίσταται η πρώτη— συνιστά προϋπόθεση, γνωσιολογική και ηθική, αυτού του ρηξικέλευθου εγχειρήματος, χωρίς να είναι, όμως, επαρκής σαν τέτοια.

Η στροφή στα ίδια τα πράγματα, δεν μας αποκαλύπτει τα πράγματα σαν τέτοια. Η συγκρότηση εννοιών, δια της κριτικής εργασίας, είναι απαραίτητη. Η αλλοτρίωση, η ειδολογικότητα του ανθρώπου, αλλά και η ιδιοκτησία, ο καταμερισμός της εργασίας, το χρήμα, κ.ο.κ. είναι έννοιες, οι περισσότερες από τις οποίες έχουν ήδη μια «ιστορία» στη συνάφεια συγκεκριμένων διανοητικών πειθαρχιών, από την οποία ο Marx τις αποσπά και επιχειρεί να τις αναπροσδιορίσει, με τρόπο που να συγκρατούν κάτι από την πραγματική ζωή, ενώ δεν μπορούν, ως έννοιες, παρά να είναι αφηρημένες. Η αλλοτριωμένη εργασία συνιστά μια εννοιολόγηση της σύγχρονης εμπειρίας της εργασίας, που γίνεται δυνατή εφόσον καταρχήν αποδεχτεί κανείς τους όρους τόσο του πεδίου της φιλοσοφίας, όσο και αυτού της οικονομίας.

Η θεώρηση της κοινωνικής πρακτικής ως σαφώς διακριτού «πράγματος» από τις αναπαραστάσεις της, αρθρώνεται, λοιπόν, με τη ριζική κριτική του Marx σε κάθε σύστημα σκέψης που διατείνεται ότι μπορεί να αναπαραστήσει και να σταθεροποιήσει στο εσωτερικό του την αλήθεια της κοινωνικής πρακτικής.

Τούτο σημαίνει, όμως, ότι η διάκριση κοινωνικής πρακτικής και αναπαράστασης καθίσταται νοήσιμη μέσω της σκέψης της διάκρισης. Πρόκειται για ένα ερώτημα που τίθεται εκ νέου και το οποίο, καθώς οφείλει να παραμένει ερώτημα, δεν μπορεί να απαντηθεί με έναν τρόπο οριστικό, αφού προϋποθέτει κάθε φορά τη διερώτηση ενός λόγου για την κοινωνία, ο οποίος ήδη υφίσταται και στον οποίο μπορεί να ασκηθεί ριζική κριτική στο όνομα του πραγματικού, αλλά με τα μέσα του λόγου. Δια της κριτικής αυτής, αναδεικνύεται η κοινωνική πρακτική ως διακριτή τάξη πραγματικότητας.

Στη διερεύνηση της σχέσης της κοινωνικής πρακτικής με τη θεωρία, δοκιμάζεται η ίδια η σκέψη στη σχέση της με αυτό για το οποίο μιλά, με άλλα λόγια, στη συνθήκη η οποία της επιτρέπει να υφίσταται ως σκέψη. Η κοινωνική πρακτική θεματοποιείται στον βαθμό που η σκέψη αναμετράται με τη θεωρία, η οποία έχει ήδη κάνει αντικείμενό της, με τους δικούς της όρους, τις όψεις της κοινωνικής πρακτικής. Με την ίδια κίνηση αρθρώνεται η ίδια ως σκέψη.<sup>22</sup> Αν το λησμονήσει, αν δηλαδή θεωρήσει ότι έχει η ίδια οριοθετηθεί τόσο από τη μια όσο και από την άλλη, καθιστώντας και τις δύο αντικείμενά της, καθώς και ότι έχει διασφαλίσει μια απ' ευθείας πρόσβαση στο νόημα της κοινωνικής πρακτικής, τοποθετείται η ίδια στο σημείο εκείνο εξωτερικότητας από όπου μπορεί να διακρίνει δια μιας την ακριβή σχέση κοινωνικής πρακτικής και θεωρίας, χωρίς να οφείλει τίποτα στην τελευταία. Μπορεί, έτσι, να αποδώσει στη θεωρία το πλήρες νόημά της, επιφυλάσσοντας, άρρητα, για τον εαυτό της τη θέση του «λόγου της αλήθειας».<sup>23</sup> Ολισθαίνει, δηλαδή, στο σημείο εκείνο ιδεολογικής βεβαιότητας που χαρακτηρίζει τον θετικισμό. Αντίθετα, έργο της κριτικής σκέψης, στην αναμέτρησή της με έναν λόγο αξιώσεων επιστημονικών (μια θεωρία της πολιτικής οικονομίας), είναι να αναδείξει σημεία ιδεολογίας εκεί όπου τα «αντικειμενικά δεδομένα» ή οι αποφάνσεις με αξίωση καθολικής εγχυρότητας προδίδουν μια αναδίπλωση του λόγου στον εαυτό του, προκειμένου να συγκαλύψει αυτό που θα μπορούσε να εκθέσει. Μπορεί και οφείλει να προβεί, δηλαδή, σε μια κριτική της ιδεολογίας στο εσωτερικό της θεωρίας, κάτι που επιτρέπει και τη διερεύνηση των ορίων της επιστημονικότητάς της, ενώ, ταυτόχρονα, καθιστά δυνατό τον αναστοχασμό επί του δικού της γνωστικού εγχειρήματος. Οδηγείται, όμως, σε αδιέξοδο, με τον κίνδυνο της ακύρωσής της ως κριτικής, αν θεωρήσει τη θεωρία εκπρόσωπο μιας κοινωνικής τάξης. Στην περίπτωση αυτή προβαίνει σε μια ορι-

στική αποκωδικοποίησή του νοήματός της, δια της οποίας παγιώνεται η σχέση της με την κοινωνική πρακτική σε μια σχέση εκπροσώπησης. Δίνεται, τότε, σαφής προτεραιότητα στην πρακτική ως «υλική πραγματικότητα», ενώ η διακριτικότητα της θεωρίας ως ειδικής γλώσσας, ως λόγου που συγκροτείται σύμφωνα με τις αποδεκτές αρχές ορθολογικότητας και άρα επιτρέπει τον κριτικό έλεγχο, καταλήγει —αν όχι να αίρεται— να υποβαθμίζεται. Βρίσκεται να «αντιπροσωπεύει» ή να «αντανάκλα» την πρακτική, στην οποία υποτίθεται ότι η σκέψη έχει (με ποιόν τρόπο, όμως;) μια προνομιακή πρόσβαση.

Η ιδέα της αντιπροσώπευσης της πρακτικής από τη θεωρία, όπως εντοπίζεται στην *Αθλιότητα της φιλοσοφίας*, μπορεί να συσχετισθεί με την αμφισημία ορισμένων διατυπώσεων των *Χειρογράφων του 1844*, δια των οποίων επιχειρείται μια αναγωγή των μορφών συνείδησης στην πρακτική δραστηριότητα. Εκεί, ο Marx εξαγγέλλει την αναγωγή του «γενικού είναι του ανθρώπου, όπως εκφράζεται στη θρησκεία ή στην ιστορία, στην αφηρημένη της ουσία ως πολιτική, τέχνη, γραμματεία, που μέχρι τώρα εκλήφθησαν ως η πραγματικότητα των ανθρώπινων δυνατοτήτων και ως η κοινωνική δραστηριότητα του ανθρώπου», σε δημιουργίες της «αισθητής συνείδησης», που διατηρούν μια σχέση με την «αισθητή ανάγκη» (Marx 1844, σσ. 86-87). Τούτο γίνεται δυνατό, όταν η βιομηχανία, φτάνοντας στην αντικειμενική της ύπαρξη, αποκαλύπτει τη σημασία της πρακτικής δραστηριότητας για την αυτοσυγκρότηση και την αυτογνωσία του εν κοινωνία ανθρώπου. Με αυτήν την έννοια, η ανεπτυγμένη βιομηχανία, ενώ συνιστά συνθήκη αλλοτρίωσης, «αποτελεί το ανοιχτό βιβλίο των ουσιαστικών δυνάμεων του ανθρώπου.»

Εισάγεται εδώ μια σημαντική καινοτομία, καθώς εξαγγέλλεται η δυνατότητα μιας επανοικειοποίησης των έργων του πολιτισμού, μέσω μιας νέας ανάγνωσης της ιστορίας του, ως όψεως της ιστορίας των κοινωνιών. Είναι εντοπίσιμη, ωστόσο, σε αυτήν την οπτική, μια τάση παραγνώρισης της σημασίας του ειδικού χαρακτήρα και της ειδικής γλώσσας του κάθε πεδίου, κάτι που έχει συνέπειες και για τον αναστοχασμό της θεωρίας, ως γνωστικού εγχειρήματος. Η ίδια η θεωρία, που μας ενδιαφέρει εδώ, φιλοσοφία ή επιστήμη, αρθρώνεται στο συμβολικό πεδίο, εντός του οποίου και με τους ειδικούς όρους που αυτό θέτει, γίνεται δυνατή και η κριτική, διά της οποίας μπορούν να αναχθούν οι μορφές του γενικού είναι σε μορφές της αισθητής συνείδησης.<sup>24</sup>

Από την άλλη πλευρά, η ίδια η πρακτική μιας κοινωνικής τάξης που προ-ασπίζεται τα συμφέροντά της, δεν είναι γεγονός εντοπίσιμο σαν τέτοιο, ανεξάρτητα, δηλαδή, από την αποκωδικοποίηση ενός λόγου που με τον έναν ή τον άλλον τρόπο εκθέτει αυτήν την πρακτική, επιτελώντας ενδεχομένως και το έργο της ενοποίησης της τάξης σαν τέτοιας. Ο Marx έχει δείξει πως στη νεότερη κοινωνία, το ίδιο το ανήκειν σε μια τάξη, κατά συνέπεια ο προσδιορισμός για τα υποκείμενα των ταξικών συμφερόντων σαν τέτοιων, προϋποθέτει, με έναν ειδικό τρόπο, την αναπαράστασή τους.<sup>25</sup> Τούτο σημαίνει, ότι σε κάθε επίπεδο, η αναπαράσταση και η πρακτική συνέχονται σε ένα πλέγμα αμφίδρομων σχέσεων, η εμβάθυνση στο οποίο αποτελεί το διακύβευμα της ανάλυσης.

Το ότι ο Marx γνωρίζει τη σημασία αυτού του διακυβεύματος, φαίνεται στις κριτικές αναλύσεις των κάθε είδους κειμένων με τα οποία έχει καταπιαστεί, δείγμα των οποίων αποτελούν και οι διατυπώσεις του Α' κεφαλαίου, αλλά και του δεύτερου μισού του Β' κεφαλαίου της *Αθλιότητας της φιλοσοφίας*. Έχουν προηγηθεί τα μείζονα αδημοσίευτα έργα της νεανικής περιόδου (*Κριτική της εγγελιανής φιλοσοφίας του Κράτους*, *Παρισινά Χειρόγραφα*, *Γερμανική Ιδεολογία*), και, βέβαια, η *Αγία Οικογένεια*. Σε όλα αυτά τα έργα, ο Marx επιχειρεί να αναδείξει την κοινωνική πρακτική στον δυναμισμό της, μέσα από την κριτική της αναπαράστασης, στον φιλοσοφικό και τον οικονομικό λόγο. Το ότι ένα σχήμα σαν αυτό που εξέθεσα, δεν αποτελεί τον κύριο τρόπο της μαρξικής κριτικής, είναι σαφές στον μελετητή του Marx. Ούτε, όμως, πρόκειται, από την άλλη, μόνο για μια αποστροφή του συγγραφέα ή για ένα απλοποιητικό σχήμα που υπαγορεύεται από τις ανάγκες μιας πολεμικής. Οι αγκυρώσεις που επιχείρησα να δείξω ότι έχει στο έργο του, επιτρέπουν την αναγωγή του στη σχέση του Marx με τη θεωρία της γνώσης, κάνοντας θεμιτό ένα ερώτημα πάνω στη συνθήκη αυτού του προνομιακού, «νόμιμα μεροληπτικού» συγχρονισμού με την ιστορία, που φαίνεται να διασφαλίζει, στην οπτική του Marx, για το υποκείμενο της γνώσης, την πρόσληψη της κοινωνίας ως αντικειμενικότητας και να συνιστά, για μια θεωρία, την εγγύηση της επιστημονικότητάς της. Η διαπραγμάτευση του ερωτήματος αυτού, μπορεί να επιτρέψει μια συσχέτιση σε βάθος των δύο τρόπων της μαρξικής κριτικής, οι οποίοι, στο πλαίσιο του σημειώματος αυτού, φαίνεται να συνυπάρχουν.

## ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Σχετικά με τη σημασία της μεθοδολογίας για τη θετικιστική θεωρία της γνώσης, καθώς και για την έννοια της επιστημονικής γνώσης που εισάγει ο θετικισμός, βλ. Jürgen Habermas, *Connaissance et intérêt*, Παρίσι, Gallimard, 1976, σσ. 101-104, ιδιαίτερα τη σ. 103.
2. Karl Marx, *Misère de la philosophie. Réponse à la Philosophie de la misère de M. Proudhon* (1847), στο: Karl Marx, *Œuvres*, τ. 1, Παρίσι, Gallimard, éd. de la Pléiade, 1965 (στο εξής: Marx 1847).
3. Pierre-Joseph Proudhon, *Système des Contradictions Economiques ou Philosophie de la Misère* (1846), Παρίσι, Marcel Rivière, 1923, τ. 1 και 2 (στο εξής: Proudhon 1846).
4. Πρόκειται για τα τρία *Υπομνήματα για την ιδιοκτησία*, του P.-J.Proudhon : *Qu'est-ce que la propriété? ou Recherches sur le principe du droit et du gouvernement. Premier mémoire*(1840)· *Qu'est-ce que la propriété? Deuxième mémoire. Lettre à M. Blanqui sur la propriété*(1841) και *Avertissement aux propriétaires ou Lettre à M. Victor Considérant, Rédacteur de la Phalange, sur une défense de la propriété (Troisième Mémoire)*(1842), Παρίσι, Marcel Rivière, 1926 και 1938, τ. 7.1 και 7.2.
5. Για τη διάκριση μεταξύ θεωρίας της γνώσης και θεωρίας της επιστήμης, καθώς και για την αναγκαία σχέση μεταξύ της θετικιστικής θεωρίας της επιστήμης και μιας φιλοσοφίας της ιστορίας, η οποία την υποστηρίζει, βλ. J. Habermas, *ό.π.*, καθώς και σσ. 105-108.  
Για τη θεωρία της ιστορίας που μπορεί να αποδεσμευτεί από το έργο του Proudhon, βλ. Διονύσιος Ε. Δράκος, *Η διαμάχη Karl Marx και Pierre Joseph Proudhon, για την ιστορικότητα της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Παν/μιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 2016, σσ. 192-195, ιδιαίτερα τις σημ. 276, 277.
6. Την πρόθεσή του να αποκαλύψει το «φυσικό σύστημα» της κοινωνικής οικονομίας που η ανθρωπότητα τείνει να πραγματοποιήσει, ως συμβατή με την τάση της επιστήμης να αναδεικνύει τα συστήματα που αντιστοιχούν στο πεδίο της, ο Proudhon την έχει ήδη αναπτύξει στο έργο του 1843, *Σχετικά με τη δημιουργία της τάξης στην ανθρωπότητα* (= *De la Création de l'Ordre dans l'Humanité ou Principes d'organisation politique*, Παρίσι, Marcel Rivière, 1927, σσ. 34-36). Γίνεται σαφές, στο έργο αυτό, ο προσανατολισμός του συγγραφέα σε ένα σχέδιο θετικής γνώσης, οι όροι δυνατότητας του οποίου θεωρεί ότι έχουν προοδευτικά δια-

μορφωθεί. Σύμφωνα με αυτό, το πνεύμα προχωρεί προς την Επιστήμη, περνώντας από τρεις συνακόλουθες εποχές, αυτές της Θρησκείας, της Φιλοσοφίας και της Μεταφυσικής. Ο Proudhon παραλλάσσει το αντίστοιχο σχήμα του A.Comte, στον οποίο, εξάλλου, παραπέμπει επανειλημμένα. Τη θέση της Μεταφυσικής του Comte καταλαμβάνει εδώ η Φιλοσοφία, ενώ αυτή της Θετικής Φιλοσοφίας, η Μεταφυσική. Αντικείμενο της τελευταίας, σύμφωνα με τον Proudhon, είναι η διατύπωση γενικών αρχών και μεθόδων των διαφόρων επιστημών, καθώς και η ανάδειξη ενός απολύτου κριτηρίου αληθείας (βλ. σχετικά, σσ. 37-40).

7. Proudhon 1846, τ. 1, σ. 179. Βλ. επίσης και τ. 2. σ. 394.
8. Βλ. σχετικά, Δ. Δράκος, *ό.π.*, κεφ. 1ο.
9. Ο Marx δεν χρησιμοποιεί ακόμα τους όρους καπιταλισμός, καπιταλιστική παραγωγή, κ.ο.κ. Μιλά για αστική παραγωγή και αστικές σχέσεις παραγωγής.
10. Ο Marx αναφέρεται στο σύγγραμμα του αγγλοαμερικανού ακτιβιστή και συγγραφέα J.F. Bray, *Labour's Wrong and Labour's Remedy* (1839), από το οποίο δεν διστάζει να χρησιμοποιήσει εκτεταμένα αποσπάσματα (βλ. Marx 1847, σ. 43 κ.ε.), ισχυριζόμενος μάλιστα, με μια αμφίσημη διατύπωση, ότι *έχει βρει εκεί το κλειδί των έργων του Proudhon* (43). Ο Bray προτείνει ένα σύστημα δίκαιης οργάνωσης των ανταλλαγών στη βάση του υπολογισμού της αξιακής ισοδυναμίας των προϊόντων, ο οποίος, με τη σειρά του, προϋποθέτει τον καθορισμό της –θεωρούμενης ως μόνης πηγής της αξίας– αναγκαίας εργασίας για την παραγωγή τους και, κατά συνέπεια, την κατανομή των εργατών ανά κλάδο. Το σύστημα αυτό προτείνεται από τον συγγραφέα ως κάτι το εφικτό και ταυτόχρονα ως προπαρασκευαστικό μιας μελλοντικής κοινωνίας που θα οργανωθεί κοινοτικά, αφού οι όροι δυνατότητάς της δεν φαίνεται να έχουν ακόμα διαμορφωθεί. Στην προσεκτική κριτική του στον Bray (48-49 και 50-51), ο Marx εξαίρει ακριβώς το γεγονός ότι ο τελευταίος περιορίζεται στο να προτείνει μέτρα που θεωρεί ορθά, χωρίς να συναρτά την πρότασή του με μεγαλόσχημες αξιώσεις θεωρίας της κοινωνίας και σχεδιασμού της κοινωνικής εξέλιξης, όπως, δηλαδή, κατά τον Marx, κάνει ο Proudhon.
11. Η αλήθεια είναι ότι ο Proudhon, στο *Σύστημα*, διαπραγματευόμενος τον ανταγωνισμό ως κατηγορία, τονίζει τον ρόλο του στον καθορισμό της αξίας, καθώς δί'αυτού γίνεται δυνατός ο προσδιορισμός της ελάχιστης απαιτούμενης εργασίας για την παραγωγή ενός προϊόντος (βλ. Proudhon 1846, τ. 1, σσ. 212-213). Αυτό που θίγει ο Marx, είναι, μάλλον, η αδυναμία του Proudhon να κατανοήσει την ιδιαιτερότητα του ανταγωνισμού που διέπει την *αστική παραγωγή*, συναφής με την άρνησή του να θεωρήσει την εργασία ως εμπόρευμα, η αξία του οποίου καθορίζεται, επίσης, δια του ανταγωνισμού.

12. «Ο Ricardo, αφού έχει υποθέσει την αστική παραγωγή ως αναγκαία για να καθορίσει την πρόσοδο, την εφαρμόζει εν τούτοις στη γαιοκτησία όλων των εποχών και όλων των χωρών. Είναι εδώ τα σφάλματα όλων των οικονομολόγων, που αναπαριστούν ως αιώνιες τις αστικές σχέσεις παραγωγής». Marx 1847, σ. 123.
13. «Οι σχέσεις παραγωγής κάθε κοινωνίας σχηματίζουν ένα όλο. Ο κ. Proudhon θεωρεί τις οικονομικές σχέσεις ως ανάλογες κοινωνικές φάσεις που γεννούν η μία την άλλη, προκύπτοντας η μια από την άλλη ως η αντίθεση της θέσης και πραγματώνοντας, στη λογική τους διαδοχή, τον απρόσωπο λόγο της ανθρωπότητας». *Αυτόθι*, σ. 79.
14. Ο Marx έχει αναφερθεί στον ανταγωνιστικό χαρακτήρα των σχέσεων που διέπουν την αστική παραγωγή, εντός των οποίων ο πλούτος της αστικής τάξης σαν τέτοιας, παράγεται με αντίτιμο την καταστροφή του πλούτου των μελών της τάξης αυτής και τη δημιουργία ενός διαρκώς αυξανόμενου προλεταριάτου. Βλ. *Αυτόθι*, σσ. 90-91.
15. Αναφερόμενος στις κατηγορίες του καταμερισμού της εργασίας και του ανταγωνισμού (παράγραφοι 2 και 3 του Β' κεφαλαίου), ο Marx θα εστιάσει την κριτική του στην προυντονική διάκριση μεταξύ ουσίας και πραγματικότητας μιας κατηγορίας, μεταξύ της καλής και της κακής πλευράς, καθώς και στον τρόπο που θέτει ο Proudhon το προς επίλυση πρόβλημα ως πρόβλημα σύνθεσης. Πρβλ. σ. 94 και 109-110.
16. Λίγους μήνες αργότερα, στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, το έργο του Proudhon θα βρεί τη θέση του στην ενότητα 2 του κεφαλαίου που είναι αφιερωμένο στη σοσιαλιστική και κομμουνιστική γραμματεία, ως παράδειγμα *συντηρητικού ή αστικού σοσιαλισμού*. Βλ. K. Marx - F. Engels, *Le manifeste communiste* (1848), στο: Karl Marx, *Œuvres*, ό.π., σσ. 189-190.
17. Σε κάθε φιλοσοφική κριτική του μέχρι τότε, ο Marx επανέρχεται στην ανάγνωσή του στον Hegel, αναφορικά με το πώς ο κάθε φορά κρινόμενος συγγραφέας τοποθετείται και οριοθετείται από το έργο του τελευταίου. Έτσι, επιχειρώντας εκ νέου ένα «ξεκαθάρισμα» των σχέσεών του μαζί του, ο Marx υπερασπίζεται και την εγκυρότητα της δικής του ερμηνείας στο έργο του Hegel. Ο Georges Gurvitch έχει, ωστόσο, υποστηρίξει ότι με τις σχετικές διατυπώσεις του στην *Αθλιότητα της φιλοσοφίας*, ο Marx, ενώ τυπικά κατευθύνεται εναντίον της *Φιλοσοφίας της Αθλιότητας*, στην πραγματικότητα στοχεύει πολύ πιο ψηλά, προσβάλλοντας την εγελιανή διαλεκτική. (Βλ. Georges Gurvitch, *La vocation actuelle de la sociologie*, τ. 2, Παρίσι, PUF, 1969, σ. 244).
18. Σε αυτήν, όμως, ακριβώς, τη βεβαιότητα έχει ασκήσει αυστηρή κριτική ο Marx,

στοχοποιώντας τη φιλοσοφία στο έργο του Hegel, ή των φιλοσόφων της εγελιανής αριστεράς (Το ίδιο κάνει τώρα, με το προουντονικό σύστημα). Αναφέρω χαρακτηριστικά την επισήμανση του Claude Lefort («Esquisse d'une genèse de l'idéologie dans les sociétés modernes», στο: Claude Lefort, *Les formes de l'histoire. Essais d'anthropologie politique*, Παρίσι, Gallimard, 1978, σσ. 278-329), σύμφωνα με την οποία, αυτό που κατεξοχήν αποκαλύπτει ο Marx στην *Κριτική της φιλοσοφίας του Κράτους του Hegel*, κατανοώντας για πρώτη φορά το ιδεολογικό φαινόμενο -αδιάφορο το ότι δεν διαθέτει ακόμα μια έννοια της ιδεολογίας- «είναι η κίνηση ολοκλήρωσης της γνώσης που κλείνεται στον εαυτό της, προσποιούμενη την κατάκτηση της ολότητας, ενώ κρύβει από τον εαυτό της το γεγονός της γέννησής της, σβήνει τη διαίρεση της σκέψης και του είναι» (σ. 286). Βεβαίως, ο Lefort σημειώνει παρακάτω, ότι «η διάκριση της γνώσης και της ιδεολογίας (από τον Marx) φέρει εν σπέρματι μόνο την κριτική κάθε λόγου που θα διατεινόταν ότι υπερσκελίζει το πραγματικό, παραγνωρίζοντας τους όρους που του διασφαλίζουν τη θέση εξωτερικότητας». Με την έννοια ότι «ο ίδιος υποχώρησε στον πειρασμό να καταλάβει αυτή τη θέση, επενδύοντας στις θετικές επιστήμες τη βεβαιότητα από την οποία αποστέρησε τη φιλοσοφία» (σ. 287).

19. «Να λοιπόν τα γεγονότα: καθορισμένα άτομα που έχουν μια παραγωγική δραστηριότητα, σύμφωνα με έναν καθορισμένο τρόπο, μπαίνουν σε καθορισμένες κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις. Σε κάθε ιδιαίτερη περίπτωση, η εμπειρική παρατήρηση πρέπει να δείξει στα γεγονότα, και χωρίς καμία θεωρησιακή προσέγγιση ούτε μυστικοποίηση, τον δεσμό ανάμεσα στην κοινωνική και την πολιτική δομή και την παραγωγή. Η κοινωνική δομή και το Κράτος προκύπτουν σταθερά από τη ζωτική διαδικασία καθορισμένων ατόμων· αλλά από αυτά τα άτομα, όχι έτσι όπως αυτά μπορούν να εμφανιστούν στη δική τους αναπαράσταση ή στην αναπαράσταση του άλλου, αλλά έτσι όπως αυτά είναι στην πραγματικότητα, δηλαδή, έτσι, όπως εργάζονται και παράγουν υλικά· άρα, έτσι, όπως αυτά δρουν στα όρια, στις προϋποθέσεις και στις υλικές συνθήκες, που είναι καθορισμένες και ανεξάρτητες από τη θέλησή τους.» K. Marx - F. Engels, *L'Idéologie Allemande* (1846), Παρίσι, Éditions sociales, 1976, σ. 19 (στο εξής: Marx-Engels 1846).
20. Βλ. σχετικά, Μισέλ Φουκώ, *Οι λέξεις και τα πράγματα. Μια αρχαιολογία των επιστημών του ανθρώπου*. Αθήνα, Γνώση, 1986, σ. 347 κ.ε.
21. Βλ. K. Marx, *Economie et Philosophie (Manuscrits parisiens)*, 1844, στο: Karl Marx, *Œuvres, ό.π.*, τ. 2, 1968, σ. 56 κ.ε. (στο εξής: Marx 1844).
22. Καθώς το έργο του Marx, ως έργο σκέψης σύμφωνα με την προβληματική του Cl. Lefort, συγκροτείται κατεξοχήν μέσω μιας τέτοιας κίνησης, προϋπόθεση για την



οικειοποίησή του, κατά συνέπεια για την πρόσβαση σε αυτό που το έργο καθιστά νοήσιμο, αλλά και για τη διερεύνηση των ορίων του, είναι η ανάληψη της ίδιας αυτής κίνησης, από την πλευρά του αναγνώστη. Βλ. σχετικά, Cl. Lefort, «L'œuvre de pensée et l'histoire», στο Cl. Lefort, *ό.π.*, σ. 141 κ.ε.

23. Σε μια ανάλογη συνοπτική «απόδοση στη θεωρία του πλήρους νοήματός της», αλλά σε ένα πλαίσιο διαφορετικό, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι προβαίνει ο Μαρξ στην *Αγία Οικογένεια* (1845), κατατάσσοντας τις φιλοσοφικές θεωρίες στα «στρατόπεδα» της πνευματοκρατίας και του υλισμού. Βλ. Γεράσιμος Βώκος, «Ο υλισμός εντός και εκτός της Αγίας Οικογένειας: Ο Μαρξ και η ιστορία της φιλοσοφίας», *Επιστημονικό Συμπόσιο: Μαρξισμός. Μια επανεκτίμηση.*, Εταιρεία σπουδών νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας, Αθήνα 1997, σσ. 47-67.
24. Κατά τον J. Habermas, η επιμονή του Μαρξ να ερμηνεύει το ίδιο το κριτικό του εγχείρημα σε αναφορά αποκλειστικά με την έννοια της αυτοσυγκρότησης της ανθρωπότητας διά της εργασίας, σε συνάρτηση με την αντίληψή του ότι η φιλοσοφία αποτελεί αλλοτριωμένη μορφή σύλληψης της πρακτικής δραστηριότητας, τον αποτρέπει από το να θεματοποιήσει με όρους θεωρίας της γνώσης το εγχείρημά του, ως ριζοσπαστικό εγχείρημα συμβολής στην κριτική της γνώσης. Βλ. J. Habermas, *ό.π.*, σσ. 73-75, καθώς και όλο το κεφ. 3, όπου αναπτύσσεται αυτή η προβληματική.
25. Στη *Γερμανική Ιδεολογία* ιδιαίτερα, ο Μαρξ θέτει πολλαπλώς το ζήτημα της σχέσης ανάμεσα στον χαρακτήρα των κοινωνικών σχέσεων και στις αναπαραστάσεις τους, ως ειδική συνθήκη της αστικής κοινωνίας. Ο καταμερισμός της εργασίας και ο ανταγωνισμός ματαιώνουν μια παράσταση του κοινού συμφέροντος, που θα προέκυπτε αυθόρμητα ως όρος της εμπειρίας της εργασίας. Η κοινωνική τάξη, προκειμένου να υπάρξει *δι' εαυτήν*, προκειμένου να ενοποιηθεί, πρέπει να καταφέρει να αναπαραστήσει για τα μέλη της το ταξικό συμφέρον σαν τέτοιο. Ακόμα περισσότερο, προκειμένου να κυριαρχήσει, πρέπει να αναπαραστήσει το συμφέρον της ως συμφέρον όλης της κοινωνίας. Είναι αυτό που έκανε ιστορικά η αστική τάξη και θα πρέπει να κάνει και η εργατική τάξη (Marx-Engels 1846, σσ. 45-46). Ο ρόλος της αναπαραστάσης, επιβεβαιώνεται, στο ίδιο έργο, με ιδιαίτερη διεισδυτικότητα, από μια άλλη αναλυτική αφητηρία: Αυτήν της ανάλυσης της σχέσης του ατόμου με την τάξη του, στη νεότερη κοινωνία. Τα άτομα, στην αναπαραστάση, εκλαμβάνουν τη συγκυριακότητα της ζωής τους ως φυσικότητα, ως ένδειξη ελευθερίας, ενώ στην πραγματικότητα, αυτή η ελευθερία συνιστά υποταγή σε μια αντικειμενική δύναμη που συναρτάται με την ταξική τους ιδιότητα, αθέατη σαν τέτοια στα μάτια τους, στον βαθμό τουλάχιστον που τα άτομα

ευημερούν. Μόνο στην περίπτωση της χρεωκοπίας τους, η αναπαράσταση υποχωρεί και η συγκυριακότητα αποκαλύπτεται στα άτομα ως στοιχείο του συγκεκριμένου συστήματος ταξικής κυριαρχίας, στο οποίο εγγράφονται τα ίδια, δια της ταξικής τους ιδιότητας, που γίνεται πλέον διακριτή από τα προσωπικά τους χαρακτηριστικά (62-63).

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βώκος, Γεράσιμος, «Ο υλισμός εντός και εκτός της Αγίας Οικογένειας: Ο Μαρξ και η ιστορία της φιλοσοφίας», Επιστημονικό Συμπόσιο: *Μαρξισμός. Μια επανεκτίμηση*, Εταιρεία σπουδών νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας, Αθήνα, 1997, σσ. 47-67.
- Δράκος, Διονύσιος, *Η διαμάχη Karl Marx και Pierre Joseph Proudhon, για την ιστορικότητα της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας*. Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα 2016.
- Gurvitch, Georges, *La vocation actuelle de la sociologie*, 2, Paris, PUF, 1969.
- Habermas, Jürgen, *Connaissance et intérêt*, Paris, Gallimard, 1976.
- Lefort, Claude. «Esquisse d'une genèse de l'idéologie dans les sociétés modernes», στο: Lefort, Claude, *Les formes de l'histoire. Essais d'anthropologie politique*, Paris, Gallimard, 1978, σσ. 278-329.
- Lefort, Claude. «L'œuvre de pensée et l'histoire», στο: Lefort, Claude, *Les formes de l'histoire. Essais d'anthropologie politique*, Paris, Gallimard, 1978, σσ. 278-329.
- Marx, Karl, «Misère de la philosophie. Réponse à la philosophie de la misère de M. Proudhon», στο: Marx, Karl, *Œuvres*, 1, Paris, Gallimard, éd. de la Pléiade, 1965.
- Marx, Karl. «Economie et Philosophie (Manuscrits parisiens)», στο: Marx, Karl, *Œuvre*, 2, Paris, Gallimard, éd. de la Pléiade, 1968.
- Marx, Karl - Engels, Friedrich, «Le manifeste communiste», στο: Marx Karl, *Œuvres*, 1, Paris, Gallimard, éd. de la Pléiade, 1965.
- Marx, Karl - Engels, Friedrich, *L'Idéologie Allemande*, Paris, Éditions sociales, 1976.
- Proudhon, Pierre-Joseph, *Système des Contradictions Economiques ou Philosophie de la Misère*, 1, 2, Paris, Marcel Rivière, 1923.
- Proudhon, Pierre-Joseph, *De la Création de l'Ordre dans l'Humanité ou Principes d'organisation politique*, Paris, Marcel Rivière, 1927.
- Proudhon, Pierre-Joseph, *Qu'est-ce que la propriété? ou Recherches sur le principe du droit et du gouvernement, Premier mémoire*, Paris, Marcel Rivière, 1926.
- Proudhon, Pierre-Joseph, *Qu'est-ce que la propriété? Deuxième mémoire. Lettre à M. Blanqui sur la propriété*, Paris, Marcel Rivière, 1938.
- Proudhon, Pierre-Joseph, *Avertissement aux propriétaires ou Lettre à M. Victor Considérant, Rédacteur de la Phalange, sur une défense de la propriété* (Troisième mémoire), Paris, Marcel Rivière, 1938.
- Φουκώ, Μισέλ, *Οι λέξεις και τα πράγματα. Μια αρχαιολογία των επιστημών του ανθρώπου*, Αθήνα, Γνώση, 1986.

